

Een afdaling naar de Onderwereld

In hoeverre is het orphisme te classificeren als een mysteriecultus?

Klaske Schep (3991369)

Onderzoeksseminar III – Heilige Plaatsen

19 juni 2015

Dr. Floris van den Eijnde

Inleiding

In 2011 en 2012 werd in de tuinen van Paleis Soestdijk de opera *Orfeo ed Eurydice* opgevoerd. De voorstelling verbeeldde het welbekende en aangrijpende verhaal van de muzikant Orpheus en zijn gedoemde geliefde Eurydice. De mythe van Orpheus en Eurydice, één van de beroemdste liefdesgeschiedenissen uit de wereldliteratuur, wordt door zowel Ovidius als Vergilius verteld. De opera ontving lovende reacties en werd in één van de recensies beschreven als een 'operaspektakel dat je zelden ziet in Nederland.'¹ De mythe van Orpheus en Eurydice blijft dan ook tot op vandaag de dag boeien en aanspreken.

Orpheus, de muzikant met zijn goddelijke gezang en zijn lier, en zijn geliefde, Eurydice, vormen een gezegend paar. Dan slaat het noodlot toe: Eurydice, op de vlucht voor een satyr, wordt gebeten door een slang en komt tragisch om het leven. Vergilius beschrijft de dramatische scène:

Terwijl het meisje, dat ging sterven, voor jou halsoverkop langs de stroom vluchtte, zag zij de enorme waterslang, die voor haar voeten in het hoge gras aan de oevers verscholen was, niet. Het koor van bosnimfen van gelijke leeftijd vulden de hoge bergen met hun geschreeuw. De toppen van het hoge Rhodopegebergte, het hoge Pagaeusgebergte, het aan Mars gewijde land van van Rhesus, de Geten, de Hebrus en de Attische Orithyia weenden.

Orpheus tracht met zijn goddelijke lierspel en zijn gezang haar uit de onderwereld te bevrijden:

Hij bleef maar over jou zingen, lieve echtgenote, wanneer hij alleen op het strand zat. Van zonsopgang tot zonsondergang zong hij. Hij betrad de smalle toegang van de onderwereld en ging binnen in de hoge poorten van het paleis van Pluto, in het donkere bos met zijn huiveringwekkende schimmen, en van de vreeswekkende koning, wiens hart niet vermurwd kon worden door menselijke smeekbeden. Ontroerd door zijn gezang begonnen de ijle schimmen van de doden vanuit de diepste grotten van de Eribus te bewegen, zo talrijk als de duizenden vogels die zich verstoppen in de bladeren wanneer de avond of een winterse stortbui hen wegjaagt van de bergen. Zowel mannen, vrouwen, ontzielde lichamen van onvervaagde helden, jongens, ongehuwde meisjes en jongemannen die omgekomen zijn op de brandstapel onder de ogen van hun ouders, waren ingesloten door de zwarte modder, het akelige riet, het traag stromende water van het vervloekte meer van Cocytus en de negenvoudige Styx die ertussen stroomde. Zelfs het huis van de dood stond verstomd evenals de diepste folterkrochten van de dood, en de Euminiden, met blauwzwarte slangen in hun haren geweven. Cerberus deed zijn drie opengesperde muilen dicht, en het rad van Ixion stopte met draaien door het vallen van de wind.

Orpheus kan zich niet bedwingen naar haar om te kijken, en hiermee breekt hij de voorwaarde voor haar terugkeer.

Maar toen beving een plotse waanzin de onvoorzichtige geliefde, een waanzin die te vergeven was indien de schimmen konden vergeven. Hij bleef staan en keek om zonder na te denken, overwonnen door zijn liefde, om naar zijn Eurydice, bijna in het daglicht. Daar was alle moeite voor niets geweest en het verdrag met de harteloze tiran was verbroken en men hoorde drie keer de donder over het Avernummeer. Zij zei: 'Wie of welke waanzin heeft zowel jou en mij ten gronde gericht, Orpheus? Het wrede lot roept mij terug en de slaap bedekt mijn brekende ogen. Vaarwel. Ik word teruggedragen en

¹ J. Kooiman, 'Orpheo als Soestdijks natuurspektakel', (versie 8 juni 2011)

<http://www.operamagazine.nl/featured/12267/orfeo-als-soestdijks-natuurspektakel/> (3 juni 2015)

*omgeven door de onmetelijke duisternis, terwijl ik mijn krachteloze handen uitsteek, ik die niet meer van jou ben.*²

De ontroostbare Orpheus moet alleen terugkeren naar de bovenwereld en zwerft de aarde rond, zijn wrede lot bezingend. De vrouwen van de Ciconen, gekrenkt door zijn eerbewijzen aan Eurydice, scheuren hem in stukken en zo sterft Orpheus zelf ook. De zielen van Orpheus en Eurydice kunnen zich in de onderwereld weer samenvoegen.

Het orphisme, de stroming die de mythische held Orpheus als stamvader vereerde, wordt beschreven als een niet te systematiseren religieuze stroming die, voor zover bekend is, vanaf 600 voor Christus aangehangen werd. De leer van de stroming lijkt zich te baseren op enkele sleutelementen van de mythe van Orpheus en Eurydice. Zo geloofden orphisten in de dualistische aard van de mens, lichaam én ziel, en waren ze ervan overtuigd dat de ziel na het overlijden van het lichaam nog een verder bestaan wachtte.

Dit denkbeeld was ver verwijderd van de klassieke Griekse godsdienst, maar heeft wel invloed gehad op invloedrijke denkers als Heraclites, Plato en Pythagoras. Ook geloofden orphisten in bepaalde opvattingen over de zondigheid van de ziel, die slechts door een reeks zuiveringen mogelijkwijs opgeheven kon worden. Enkele wetenschappers wagen zich zelfs aan vergelijkingen tussen het orphisme en het vroege christendom, omdat deze twee stromingen opvallend veel met elkaar gemeen lijken te hebben. Toch was het orphisme een vroege religieuze stroming, met veel unieke kenmerken. In zijn boek *Redefining Ancient Orphism: A Study in Greek Religion* vergelijkt de auteur Radcliffe G. Edmonds III het orphisme en de benaming orphistisch met de hedendaagse benaming *new age*: duidend op een losse set religieuze elementen: *Rather, the ancient label Orphic was more like the contemporary term 'new age', which is associated, not specifically with particular religious ideas or organizations, but more vaguely with a set of ideas loosely defined by their distance from mainstream religious activity, especially by claims to extra-ordinary purity, sanctity or divine order.*³

Maar in hoeverre staat deze stroming volledig los van de meest bekende mysteriecultussen? Is het orphisme als mysteriecultus te classificeren of wijken de kenmerkende aspecten van deze stroming teveel af van de eigenschappen van de al eerder geclassificeerde mysteriecultussen? Deze vragen zijn naar mijn weten nog niet eerder in deze vorm in de wetenschappelijke literatuur aan bod gekomen en deze vragen hoop ik dan ook in mijn onderzoek te beantwoorden.

De hoofdvraag die ik in mijn onderzoek wil beantwoorden luidt als volgt:

In hoeverre is de stroming van het orphisme te classificeren als een mysteriecultus?

Om deze vraag goed te kunnen beantwoorden, zal ik het orphisme vergelijken met bekende mysteriecultussen. In het eerste hoofdstuk zal ik de kenmerkende aspecten van het orphisme onderzoeken en uiteen zetten. Wat zijn de opvallendste eigenschappen van deze cultus en wat maakt het orphisme uniek als religieuze stroming? Om de vraag te beantwoorden in hoeverre deze kenmerkende aspecten ook werkelijk uniek zijn, zal ik het orphisme in de daaropvolgende hoofdstukken vergelijken met twee andere mysteriecultussen, die minder lastig te classificeren zijn en op deze wijze kunnen fungeren als maatstaf. Ik heb ervoor gekozen om het orphisme te vergelijken met de Mystериën van Eleusis en de Samothrakische Mystериën. In het tweede hoofdstuk zal ik de kenmerkende aspecten van de Mystериën van Eleusis beschrijven en in het derde hoofdstuk zal ik de Samothrakische Mystериën behandelen.

² 'Georgica, vierde boek: Orpheus en Eurydice', <http://www.tradupolis.be/vertalingen/latijn/28-vergilius/vergilius-404/index.php> (3 juni 2015)

³ R. G. Edmonds III, *Redefining Ancient Orphism, a study in Greek religion*, (Cambridge 2013) 5

Beide mysteriecultussen zijn uitvoerig aan bod gekomen in de wetenschappelijke literatuur. Op deze wijze hoop ik erin te slagen om het orphisme als 'niet te systematiseren religieuze stroming' op doorslaggevende wijze te duiden.

Wat zijn de kenmerkende aspecten van het orphisme?

In dit hoofdstuk zal ik de kenmerkende aspecten van het orphisme uiteenzetten. Ik zal trachten een zo compleet mogelijk beeld te schetsen van de stroming, zodat deze later vergeleken kan worden met de mysteriecultussen die ook in dit onderzoek opgenomen zijn.

Ten eerste moet de vraag gesteld worden in hoeverre het orphisme op een vaste verzameling volgelingen of geïnitieerden kon rekenen. Primaire bronnen laten hierover vrij weinig los, maar er zijn aanwijzingen dat er wel degelijk sprake was van een vast bestand volgelingen.⁴ Euripides spreekt bijvoorbeeld van de connectie tussen het orphisme en vegetarisme. Geïnitieerden zouden streven naar een 'orphisch leven' – deze term is gemunt door Plato – door af te zien van het eten van vlees. Een andere aanwijzing bestaat uit de ontdekking van een inscriptie uit de vijfde eeuw voor Christus op een begraafplaats in Zuid-Italië, die de lezer erop wees dat het niet wettig was om hier begraven te worden indien men niet ingewijd was in de Bacchusriten. Niet alleen werd het orphisme geassocieerd met deze rituelen, ook was het gebruikelijk voor de volgelingen van het orphisme om zich aan specifieke grafvoorschriften te houden.⁵ Kortom, hoewel sluitend bewijs nog altijd ontbreekt, ligt het voor de hand om aan te nemen dat er iets bestond als een vaste schare volgelingen die door méér gebonden werden dan slechts hun inwijdingsritueel.

Ten tweede is het opvallend in hoeverre het orphisme gebaseerd was op het geschreven woord. In de vierde eeuw na Christus zijn er talrijke Orphistische boeken in omloop. Deze literatuur was dermate versnipperd en inconsequent qua vorm en inhoud dat de recente geschiedschrijving sceptisch tegenover een eenduidige stroming met vaste tradities en rituelen staat.⁶ Echter, enkele verzen bestonden al in de Klassieke Periode en hun bestaan wordt dus wel degelijk gekenmerkt door een zekere continuïteit. Enkele voorbeelden hiervan zijn *Een afdaling naar de Onderwereld*, *Theogonie*, *Heilige Geschriften* en *Hymnen*.

Al deze verzen houden zich bezig met dezelfde centrale hoofdthema's: de aard, het ontstaan en het uiteindelijke lot van de mens en de natuur en het ontstaan van de goden en het universum.⁷ Het begin van de *Hymnen*, waarin het bestaan van de goden op lyrische wijze wordt bezongen, is een tekenend voorbeeld van deze thema's:

Attend Musæus to my sacred song, and learn what rites to sacrifice belong.
Jove [Zeus] I invoke, the Earth [Gaia], and Solar Light [Helios],
the Moon's [Mene] pure splendor, and the Stars of night;
Thee Neptune [Poseidon], ruler of the sea profound, dark-hair'd, whose waves begirt the solid
ground;
Ceres [Demeter] abundant, and of lovely mien,
and Proserpine [Persephone] infernal Pluto's [Hades] queen
The huntress Dian [Artemis], and bright Phœbus rays, far-darting God, the theme of Delphic praise;
And Bacchus [Dionysos], honour'd by the heav'nly choir,
and raging Mars [Ares], and Vulcan [Hephaistos] god of fire;
The mighty pow'r who rose from foam to light, and Pluto potent in the realms of night;⁸

⁴ A. Powell, *The Greek World* (New York 2003) 485

⁵ Ibidem

⁶ A. Powell, *The Greek World*, 486

⁷ Ibidem

⁸ 'The Orphic Hymns 1-40' <http://www.theoi.com/Text/OrphicHymns1.html> (3 juni 2015)

Een derde kenmerkende aspect van het orphisme is de opvallende focus op het hiernamaals. Hierin wijkt het orphisme duidelijk af van andere mysteriecultussen, waarbij de nadruk minder lag op het leven na de dood.⁹ Een sterk aanwezig element in de verzen van het orphisme is de afdaling naar de Hades. Dit is niet verwonderlijk, aangezien deze gebeurtenis centraal staat in de mythe van Orpheus en Eurydice. De Orphistische conceptie van het leven na de dood kan vergeleken worden met de christelijke opvatting, met een sterke overeenkomst in het denken in termen van zonde, bestraffing en beloning na het leven op aarde.¹⁰ Een uniek aspect van het orphisme, en een on-Griekse opvatting, is het geloof in het dualisme tussen lichaam en ziel. Ook bestond er binnen het orphisme een sterk geloof in een 'originele zonde' (*original sin* of *peché antécédent*) die in de ziel van ieder mens huisde. De mens kon zich van deze zonde ontdoen door zijn of haar ziel via een reeks van reïncarnaties steeds meer te zuiveren.¹¹

Nog een kenmerkend aspect van het orphisme is het sterk eclecticische karakter van deze stroming. Hoewel de cultus zijn naam en origine ontleende aan de mythe van Orpheus en Eurydice, richtten de hymnen zich op vele bekende en minder bekende goden. Daarnaast richtten ze zich ook expliciet op als goddelijk beschouwde natuurfenomenen, zoals de zon, de maan en de wolken. Alle hymnen die op deze goden of goddelijke entiteiten zijn gericht vragen om zegeningen en eren de goddelijke onmisbaarheid van deze god of dit natuurverschijnsel voor de balans tussen de mens, de natuur en de aarde. Een goed voorbeeld is de hymne die aan de 'donderende Zeus' gericht is, waarin zijn krachten geprezen worden:

O Father Jove [Zeus], who shak'st with fiery light the world deep-sounding from thy lofty height:
From thee, proceeds th' ætherial lightning's blaze, flashing around intolerable rays.
Thy sacred thunders shake the blest abodes, the shining regions of th' immortal Gods:
Thy pow'r divine, the flaming lightning shrouds, with dark investiture, in fluid clouds.
'Tis thine to brandish thunders strong and dire, to scatter storms, and dreadful darts of fire;
With roaring flames involving all around, and bolts of thunder of tremendous sound.
Thy rapid dart can raise the hair upright, and shake the heart of man with wild afright.
Sudden, unconquer'd, holy, thund'ring God, 'with noise unbounded, flying all abroad;
With all-devouring force, entire and strong, horrid, untam'd, thou roll'st the flames along.
Rapid, ætherial bolt, descending fire, the earth all-parent, trembles at thy ire;
The sea all-shining; and each beast that hears the sound terrific, with dread horror fears:
When Nature's face is bright with flashing fire, and in the heavens resound thy thunders dire.
Thy thunders white, the azure garments tear, and burst the veil of all surrounding air.
O Jove [Zeus], all-blessed, may thy wrath severe, hurl'd in the bosom of the deep appear,
And on the tops of mountains be reveal'd, for thy strong arm is not from us conceal'd.
Propitious to these sacred rites incline, and crown my wishes with a life divine:
Add royal health, and gentle peace beside, with equal reason, for my constant guide.¹²

Interessant aan deze hymne is de duidelijke dubbele functie: de goddelijke macht van Zeus wordt bezongen en geprezen, maar zijn zegeningen worden ook afgedwongen. Er wordt hem onder andere gevraagd om een goddelijk leven, een royale gezondheid en rustige vrede. Opvallend is dat er in de hymne aan Persephone expliciet gerefereerd wordt aan het einde van het leven, de dood en de gewillige reis naar de onderwereld – haar mooie paleis – die men dan bereid is af te leggen, in navolging van Persephone. Deze associatie van Persephone met de cyclus van leven en dood is typerend voor het orphisme:

⁹ M. Herrero de Jáurequi, *Orphism and Christianity in Late Antiquity*, (New York 2010) 22

¹⁰ A. Powell, *The Greek World*, 500

¹¹ R. G. Edmonds III, *Redefining Ancient Orphism*, 249

¹² 'The Orphic Hymns 1-40' <http://www.theoi.com/Text/OrphicHymns1.html> (16 juni 2015)

Daughter of Jove [Zeus], almighty and divine, come, blessed queen, and to these rites incline:
 Only-begotten, Pluto's [Plouton's] honor'd wife, O venerable Goddess, source of life:
 'Tis thine in earth's profundities to dwell, fast by the wide and dismal gates of hell:
 Jove's [Zeus'] holy offspring, of a beauteous mien, fatal [Praxidike], with lovely locks, infernal queen:
 Source of the furies [Eumenides], whose blest frame proceeds from Jove's [Zeus'] ineffable and secret seeds:
 Mother of Bacchus [Eubouleos], Sonorous, divine, and many-form'd, the parent of the vine:
 The dancing Hours [Horai] attend thee, essence bright, all-ruling virgin, bearing heav'nly light:
 Illustrious, horned, of a bounteous mind, alone desir'd by those of mortal kind.
 O, vernal queen, whom grassy plains delight, sweet to the smell, and pleasing to the sight:
 Whose holy form in budding fruits we view, Earth's vig'rous offspring of a various hue:
 Espous'd in Autumn: life and death alone to wretched mortals from thy power is known:
 For thine the task according to thy will, life to produce, and all that lives to kill.
 Hear, blessed Goddess, send a rich increase of various fruits from earth, with lovely Peace;
 Send Health with gentle hand, and crown my life with blest abundance, free from noisy strife;
 Last in extreme old age the prey of Death, dismiss we willing to the realms beneath,
 To thy fair palace, and the blissful plains where happy spirits dwell, and Pluto [Plouton] reigns.¹³

Een laatste kenmerkend aspect van het orphisme dat behandeld wordt in dit hoofdstuk, is het belang dat door de geïnitieerden gehecht wordt aan zuiverheid. Deze zuiverheid kan letterlijk en fysiek opgevat worden. Het was dan ook een gewoonte onder orphisten om zich te onthouden van vele voedingsstoffen, zoals vlees en enkele vissoorten.¹⁴ Daarnaast hielden de orphisten zich ook specifiek bezig met de zuiverheid van de ziel. Deze opvattingen zijn niet los te zien van de ideeën van de orphisten over het hiernamaals en de originele zonde van de ziel. Voordat de ziel zuiverheid kon bereiken, moest hij eerst een cyclus van meerdere levens doormaken. Deze ontwikkeling is een integraal onderdeel van de orphistische verzen.¹⁵ Als men spreekt over zuiverheid binnen het orphisme is de centrale vraag of dit begrip handelt over rituele of morele zuiverheid. Dit onderscheid is niet altijd gemakkelijk te maken. Een inscriptie vermeldt dat de geïnitieerden 'vrij van alle vervuiling' moesten zijn – op welke soort vervuiling wordt er gedoeld? In het boek *Orphism and Christianity in Late Antiquity* wordt uiteengezet hoe de morele onzuiverheid een steeds grotere rol gaat spelen binnen het idee van religieuze zonde, en deze twee langzaam met elkaar beginnen te versmelten. De twee noties werden één: externe religieuze zuiverheid duidde automatisch op een interne morele zuiverheid.¹⁶

Kortom, er is sprake van enkele kenmerkende aspecten die het orphisme tot een unieke stroming binnen het Oud-Griekse religieuze landschap maken. Zo was het orphisme bij uitstek een literaire cultus, gericht op enkele centrale verzen die voor de rites gebruikt werden. Het orphisme was ook eclectisch, gericht op vele goden en natuurverschijnselen. Uniek was ook de dualistische opvatting over het lichaam en de ziel en de originele zonde waar de ziel zich door een reeks van hergeboortes van moet zuiveren. Tot slot bestond er een sterke focus op fysieke, morele en religieuze zuiverheid binnen het orphisme. In de volgende hoofdstukken zal ik mij buigen over de kenmerkende aspecten van de mysteriecultussen die in de inleiding besproken werden.

¹³ Ibidem

¹⁴ R. G. Edmonds III, *Redefining Ancient Orphism*, 223

¹⁵ A. Powell, *The Greek World*, 500

¹⁶ M. Herrero de Jáurequi, *Orphism and Christianity in Late Antiquity*, 349

Wat zijn de kenmerkende aspecten van de Mystериën van Eleusis?

In dit hoofdstuk zal ik de Mystериën van Eleusis beschrijven en hun kenmerkende aspecten benoemen. Op deze wijze kan het orphisme later met deze cultus, die gemakkelijk te classificeren is als mysteriecultus, worden vergeleken.

Eerst zal ik de mythe van Persephone en Demeter, waar de Mystериën van Eleusis op gebouwd zijn, uiteenzetten. Dit verhaal wordt onder andere meeslepend beschreven door Tamara Agha-Jaffer in haar boek *Demeter and Persephone: Lessons from a myth*.

Persephone, de maagdelijke dochter van Demeter, ziet tijdens het bloemen plukken een narcis van adembenemende schoonheid. Als ze zich bukt naar de bloem, splijt de aarde open en rijst haar oom Hades, god van de onderwereld, omhoog naar de bovenwereld. Hij schaakt Persephone en neemt haar mee naar zijn ondergrondse rijk, waar hij haar claimt als zijn bruid. Demeter, Persephones moeder, hoort haar geschreeuw wel, maar heeft de gebeurtenissen niet gezien en weet niet wat er met haar dochter is gebeurd. Negen dagen lang doorzoekt ze de aarde, totdat de zonnegod Helios haar vertelt over het lot van haar dochter. Oppergod Zeus heeft zijn goedkeuring verleent aan deze schaking.

Woedend en machteloos vermomt Demeter zichzelf als oude vrouw en verlaat Olympus. Ze zwerft de aarde over en strandt uiteindelijk in Eleusis, een stad ten westen van Athene. Daar wordt ze gevonden door de vier dochters van koning Celeus en koningin Metaneira, die haar medelijdend meenemen naar het paleis. Demeter krijgt onderdak en wordt de verzorgster van de jonge zoon van het koninklijke paar, Demophoon. De jongen bloeit op onder haar zorg en Demeter besluit om hem goddelijk te maken. Dit doet ze door de jongen 's nachts in het vuur te houden en hem zo te zuiveren van zijn menselijkheid. Echter, als zijn moeder Metaneira dit op een nacht ziet gebeuren, roept ze het uit van schrik en afschuw. Demeter wordt hierdoor gestoord in haar handelingen en haalt furieus uit naar Metaneira. Ze onthult zichzelf als de godin van het graan en uit haar woede op alle mensen die te onbenullig zijn om goddelijke daden te begrijpen.

Demeter instrueert de mensen van Eleusis om een tempel te bouwen om haar razernij tot kalmte te brengen. Als de tempel klaar is, neemt ze erin plaats en rouwt ze om haar dochter. De natuur, de gewassen en het graan rouwen met haar mee en groeien en bloeien niet meer. Niets kan Demeter ervan overtuigen om deze doodse periode op te heffen, zelfs een goddelijke entourage van Zeus niet. Slechts als haar dochter bevrijd wordt uit de onderwereld, zal haar rouw tot een einde komen. Geschrokken beveelt Zeus Hades om Persephone vrij te laten en naar haar moeder terug te laten keren. Hades gehoorzaamt, maar geeft Persephone voordat ze gaan mag een zaadje van een granaatappel, dat haar jaarlijkse terugkeer voor een periode van vier maanden naar de onderwereld garandeert.

Zodra moeder en dochter herenigd zijn, komt ook de natuur weer tot leven. Maar ieder jaar houden de gewassen voor vier maanden lang op te groeien en bloeien, als Persephone weer bij Hades in de onderwereld verblijft.¹⁷ Nadat ze haar dochter terug heeft, wijdt Demeter de mensen van Eleusis in haar Mystериën in. De lessen voor de ingewijden staan beschreven in de *Hymne van Demeter*: het geluk en de zegeningen die gevonden kunnen worden in de vernieuwing van de natuur.

Nu het verhaal van de mythe duidelijk is geworden, zal ik enkele kenmerkende aspecten van deze mysteriecultus, de Mystериën van Eleusis, uiteenzetten. Zowel bij het orphisme als bij de Mystериën van Eleusis werd er veel waarde gehecht aan de initiatie, die het bindmiddel vormde van de

¹⁷ T. Agha-Jaffer, *Demeter and Persephone: Lessons from a myth* (Jefferson 2002) 8

verzameling geïnitieerden van de mysteriecultus. De geïnitieerden van Eleusis waren tot geheimhouding gezworen en mochten niets loslaten over de riten en de initiaties, op straffe van de dood. Een jammerlijk gevolg van deze draconische regelgevingen is dat er helaas vrij weinig bekend is over de inhoudelijke kant van de Mysteriën. Veel van wat er in latere beschrijvingen bekend werd over de mysteriecultus van Eleusis was gekleurd door christelijke waardeoordelen.¹⁸

Een tweede kenmerkend aspect van de Mysteriën van Eleusis is de sterke existentiële waarde van de Mysteriën voor de geïnitieerden. Dit houdt in dat de Mysteriën voor deze verzameling mensen een rol van het hoogste en meest universele belang had.¹⁹ De Mysteriën overstijgen voor de geïnitieerden zelfs het belang van leven en dood, zoals ook geschreven staat in de *Hymne van Demeter*. Niet het nieuwe graan en het vernieuwende leven waren Demeters grootste bijdrage aan de mensheid, zo verhaalt de hymne, maar de Mysteriën, die geroemd werden als haar grootste gift.²⁰

Een opvallend derde kenmerk is de aanzienlijke superioriteit die de geïnitieerden ervoeren ten opzichte van de oningewijden. Deze dynamiek werkte tweeledig: ook de 'gewone' stervelingen beschouwden de ingewijden als hun morele superieuren. De unieke kwaliteiten van de Mysteriën werden onder anderen beschreven door de dichter Cicero, die stelde: *We have been given a reason not only to live in joy but also to die with better hope*. De Attische orator Isokrates, die de Eleusische riten beschreef, voegt hieraan toe: *Those who take part in them possess better hopes in regard to the end of life and in regard to the whole aion*.²¹

Het woord *aion* kan meerdere betekenissen hebben, maar in dit geval doelt hij hoogstwaarschijnlijk op 'het voortbestaan van de gehele wereld.' Opvallend aan deze teksten is ook de nadruk die ligt op het einde van het leven en het hoopvolle sterven. De geïnitieerden konden door de Mysteriën leven én sterven zonder angst voor de dood.²²

Een vierde kenmerk van de Mysteriën van Eleusis is de mate waarin de symboliek van de mysteriën zelf gebaseerd is op de belangrijkste thematiek van de mythe van Demeter en Persephone. In de *Hymne van Demeter* speelt de cyclische levensloop van het graan een belangrijke rol. De gewassen groeien en bloeien in het voorjaar met een jeugdige levenslust, maar vallen hierna ten prooi aan de oogst van de dood. Deze symboliek valt samen met de geschiedenissen van Persephone en Demeter. De periode dat Persephone jaarlijks in de onderwereld moet verblijven, vier maanden lang, komt qua tijdsduur overeen met de tijd waarin de velden volgens de Griekse agrarische kalender leeg en doods waren na het oogsten: tussen juni en oktober.²³

Opvallend aan de Mysteriën van Eleusis is ook het dualistische aspect van de verering. Zowel de godin Demeter als haar dochter Persephone worden vereerd, maar ze representeren beiden zeer verschillende aspecten van het goddelijke. Demeter, godin van het graan en rouwende moeder, staat voor het aardse, onverhulde en bereikbare. Haar gift aan de mensheid, het graan en de gewassen, is zichtbaar en tastbaar voor iedereen. Daarnaast is haar deel van het verhaal in de mythe invoelbaar verteld. Ook in de Homerische hymne wordt duidelijk gemaakt dat het voor de ingewijden de bedoeling is om zich in te leven in haar aangrijpende, haast menselijke geschiedenis.²⁴ Het feit dat Demeter zich in de mythe verhuult als oude vrouw en door alle mensen voor sterveling wordt

¹⁸ T. Agha-Jaffer, *Demeter and Persephone*, 9

¹⁹ K. Kerényi, *Eleusis: Archetypal image of mother and daughter* (New York 1967) 13

²⁰ Ibidem

²¹ K. Kerényi, *Eleusis*, 15

²² Ibidem

²³ M. W. Meyer, *The ancient mysteries: a sourcebook of sacred texts* (Philadelphia, 1999) 20

²⁴ K. Kerényi, *Eleusis*, 33

aangezien, draagt hier nog meer aan bij. De menselijke emotie die opgeroepen wordt in de Homerische hymne is in dit fragment, als de godin Demeter vermomd als vrouw en verscheurd door verdriet de aarde rondzwerft, goed invoelbaar:

*Then grief still more horrible and oppressive came upon her heart, and in anger at Zeus, shrouded in clouds, she deserted the gatherings of the gods and went far from Olympus to the cities and the farms of men and for a long time disguised her appearance. (...) They [the daughters of Celeus of Eleusis] approached her and said, "Old woman, who are you? Why have you kept away from the city and not approached the settlement? There in the dusky houses there are women as old as you and younger, who would treat you kindly in word and deed."*²⁵

Haar emoties zijn niet alleen menselijk, ze wordt zelfs door de stervelingen waar ze zich mee omringt niet meer als godin herkent. Pas later in de mythe komt hier verandering in. Demeters dochter Persephone daarentegen, verliest nooit haar goddelijke air. Ze maakt wel degelijk een transformatie door nadat Hades haar geschaakt heeft, maar ze daalt nooit af tot het niveau van de mensen en haar emoties van verlies en verdriet worden nooit zo menselijk invoelbaar als die van haar moeder. In het boek *Eleusis: Archetypal Image of Mother and Daughter* noemt auteur Karl Kerényi haar uitstraling 'transcendent', en hier schuilt zeker een kern van waarheid in.²⁶ Persephone is het symbool voor de goddelijke, ongrijpbare vernieuwing van de natuur, één van de goddelijke mysteriën waar de geïnitieerden van de Mysteriën van Eleusis waarschijnlijk in ingewijd werden.

Tot slot wil ik aandacht besteden aan een aspect van de Mysteriën van Eleusis dat ook duidelijk zichtbaar aanwezig is in het orphisme: de confrontatie met de onderwereld, ook wel *katabasis* genoemd.²⁷ Er zijn veel voorbeelden beschikbaar van mythen en verhalen die op enige wijze een confrontatie met de dood, het leven na de dood en de onderwereld zelf bevatten, zo stellen de auteurs van het boek *A Companion to Greek Mythology*. Ze noemen de mythe van Orpheus expliciet als één van deze verhalen, maar er zijn ook vele andere, zoals het epos van Gilgamesj uit Mesopotamië. In de mythe van Demeter en Persephone speelt de onderwereld een centrale rol: Persephone verblijft er niet alleen tijdens het grootste deel van de gebeurtenissen, maar er wordt bijvoorbeeld ook met Hades overlegd in de onderwereld door boodschappers van Zeus. In de *Hymne van Demeter* wordt de onderwereld beschreven zoals we hem kennen uit andere homerische vertellingen, als een mistige duisternis die vele gestorven zielen herbergt.²⁸ Net als bij de mythe van Orpheus en Eurydice staat de confrontatie van de levenden met de onderwereld symbool voor de cyclus van leven, dood en wedergeboorte, voor de onvermijdelijkheid van de dood en het nieuwe leven dat hier uit voortkomt.

Kortom, enkele van de belangrijkste kenmerkende aspecten van de Mysteriën van Eleusis zijn de *katabasis* – de confrontatie met de onderwereld –, het dualistische karakter van de twee aanbeden godinnen en het sterke existentiële belang van de cultus voor de ingewijden. In het volgende hoofdstuk zal ik mijn aandacht richten op de kenmerkende aspecten van de andere geïnitieerde mysteriecultus: de Samothrakische Mysteriën.

²⁵ M. W. Meyer, *The ancient mysteries*, 23

²⁶ K. Kerényi, *Eleusis*, 33

²⁷ K. Dowden e.a., *A companion to Greek mythology* (Chichester, 2011) 286

²⁸ M. W. Meyer, *The ancient mysteries*, 21-27

Wat zijn de kenmerkende aspecten van de Samothrakische Mysteriën?

In dit hoofdstuk zal ik de kenmerkende aspecten van een andere als mysteriecultus geclassificeerde stroming onderzoeken en uiteenzetten: de Samothrakische Mysteriën. Eerst zal ik een algemeen beeld schetsen van deze mysteriecultus en vervolgens zal ik mij richten op de meest opvallende kenmerkende aspecten van de Samothrakische Mysteriën.

De Samothrakische Mysteriën komen van alle Griekse mysteriecultussen wat betreft aanzien het dichtst in de buurt van de Mysteriën van Eleusis. Deze cultus is ook bekend als de cultus van de Cabeiren en werd voornamelijk in de buurt van de eilanden Lemnos en Imbros beleden en op de plaats waar de religieuze stroming naar vernoemd is: het eiland Samothrake.²⁹ Kenmerkend aan de geschiedenis van de Samothrakische mysteriën is de pre-Griekse origine van de mysteriecultus. Pas in de zesde eeuw voor Christus onderwierpen de inwoners van Lemnos zich aan de Atheense veroveringsdrang, en de al bestaande mysteriecultus van de Cabeiren heeft zich ononderbroken voortgezet.³⁰ Hoewel de cultus tot aan het regime van keizer Constantijn heeft voortbestaan, is er in de huidige wetenschappelijke wereld weinig over bekend. De Samothrakische Mysteriën hielden zich bezig met goden wiens namen succesvol geheim werden gehouden. Wel werden deze goden door enkele antieke auteurs in verband gebracht met andere, meer bekende goden, zoals Demeter, Persephone en Hades – waarschijnlijk in navolging van de Mysteriën van Eleusis.³¹ Over de initiatieriten zijn enkele details bekend. Zo is vastgesteld dat deze ritens 's nachts plaatsvonden en dat de deelnemers die ingewijd wilden worden paarse mantels droegen. Ook waren ze verplicht om voor de inwijding hun grootste zonde aan de priester op te biechten. Na de initiatie moesten de ingewijden ijzeren ringen dragen om zich van de niet-geïnitieerden te onderscheiden.³² Het was mogelijk om op ieder moment in het jaar ingewijd te worden, dit hoefde niet tijdens een cultusfestival, zoals bij andere mysteriecultussen wel het geval was.³³

Nu ik een algemeen beeld geschetst heb van de Samothrakische Mysteriën, zal ik me richten tot de kenmerkende aspecten van deze mysteriecultus. Ten eerste is het opvallend dat deze cultus zich bezighoudt met goden wiens naam wij niet kennen en die afweken van de gangbare verzameling goden van de oud-Griekse religie. In het boek *Greek Mysteries: The Archaeology of Ancient Greek Secret Cults* beschrijft auteur Michael B. Cosmopoulos hoe onderzoekers in Ilion op een heiligdom stuitten dat gewijd was aan wat uiteindelijk de Samothrakische goden bleken, en die aanvankelijk lastig geïdentificeerd konden worden. Door archeologische overeenkomsten met het Hieronheiligdom in Samothrakië kon worden vastgesteld dat het ook in Ilion om een Samothrakisch heiligdom ging. Ook werd er op de muur van het heiligdom een inscriptie gevonden die hoogstwaarschijnlijk verhaalde over een offer aan de Samothrakische godheid. Men heeft op deze wijze kunnen concluderen dat de onbekende Samothrakische goden op verschillende plaatsen aanbeden werden.

Een tweede kenmerkende aspect van de Samothrakische Mysteriën is de specifieke bescherming die zij hun ingewijden boden: namelijk die tegen verdrinking. De ingewijden in deze cultus zouden beschermd zijn tegen de dood op zee en konden succesvolle zeezeizen verwachten. Standbeelden van de Nike van Samothrakië werden opgericht om een overwinning op zee te vieren. Volgens de

²⁹ W. Burkert, *Greek religion: Archaic and Classical* (1985, Oxford) paginanummering ontbreekt

³⁰ Ibidem

³¹ S. I. Johnson, *Religions of the ancient world: a guide* (Harvard 2004) 101

³² Ibidem

³³ Ibidem

mythe van de Argonauten ondergingen zij een inwijdingsritueel in Samothrakië om bescherming tijdens hun reizen op zee af te dwingen. Opvallend genoeg wordt er niet gerept over een vorm van leven na de dood, reïncarnatie of andere vorm van wedergeboorte voor de ingewijden van de Samothrakische Mysteriën, zoals gebruikelijk is bij de meeste mysteriecultussen. De bescherming die het inwijdingsritueel bood hield zich exclusief bezig met de reële gevaren van de zeevaart en de ontsnapping aan de echte dood.³⁴

Waar komt de associatie van de Samothrakische Mysteriën met de zeevaart vandaan? Dit kan in verband gebracht worden met het bekendste mythische verhaal van Samothrakië, waar meer over bekend is dan over de Samothrakische goden zelf. Zoals Walter Burkert stelt in zijn boek *Greek Religion: Archaic and Classical: The gods of Samothrace seem to resist the clear shapes of Greek Mythology. But there is a special mythology of heroes at Samothrace which is generally known.*³⁵ Vaak geassocieerd met Samothrakië is Elektra, de dochter van Atlas, die samen met Zeus enkele kinderen kreeg: Dardanos, Eetion en Harmonia. Tijdens een festival van Samothrakië werd het verhaal van Harmonia herleefd: ook zij maakte een ontvoering door, in een opvallende parallel met het lot van Persephone. Tragischer nog is de mythe van haar twee broers Dardanos en Eetion. De precieze details zijn vrijwel onbekend, maar het staat vast dat Dardanos Eetion om het leven brengt. In alle haast moet hij het eiland ontvluchten en dit doet hij op een vlot tijdens een heftige storm, die hij wonder boven wonder overleeft. Dardanos komt terecht op de berg Ida in het huidige Turkije en wordt de voorvader van de Trojanen.³⁶ Hij, die zo'n vreselijke daad heeft begaan, overleeft de vloedstorm om een nieuw leven te kunnen beginnen. Dit element van de mythe verklaart mogelijk ook de merkwaardige vraag naar de ergste zonde die de priester aan het begin van de inwijding stelt. Ook Dardanos, die één van de ergste zonden denkbaar heeft begaan, wordt gered van de verdrinkingsdood om een nieuw volk te kunnen stichten.

Hoewel de precieze religieuze inhoud van deze mysteriecultus enigszins ambigu blijft, is er relatief veel bekend over het praktische element van de inwijdingen zelf. Uit Samothrakische inscripties blijkt dat er onderscheid werd gemaakt tussen twee stadia van inwijding: het eerste stadium werd *mystai* genoemd en het tweede stadium *epoptai*.³⁷ Een inscriptie in de deur van het Hieronheilgdom verbiedt toegang aan zij die de *myesis* nog niet hadden ondergaan, wat erop duidt dat in dit gebouw de *epopteia* werden voltrokken, het tweede deel van de inwijdingsrite. Inscripties op andere gebouwen naast het Hieronheilgdom verbieden op hun beurt weer de toegang aan mensen die nog niet in de *myesis* waren ingewijd. Het is aannemelijk dat het eerste stadium van de rite zich afspeelde in de centrale grote hal en dat de deels geïnitieerden zich daarna pas in de meer innerlijke heiligdommen mochten begeven.³⁸

Kortom, de Samothrakische Mysteriën bestaan uit een unieke mix van onbekende goden, een pre-Griekse origine en een wijdverspreidheid die zich niet beperkte tot het eiland Samothrakië. Ook op onder andere Lemnos en Imbros zijn sporen van deze mysteriecultus teruggevonden. De mythe is terug te voeren op onbekende goden en een dubbelzinnige moraal, waarbij de held van het verhaal ondanks een ernstige zonde het leven op zee gespaard wordt, zodat hij de voorvader van de Trojanen kan worden. We weten in enig detail hoe de initiaties van de ingewijden verliepen, die tweeledig waren en zich op verschillende plaatsen in de heiligdommen afspeelden.

³⁴ W. Burkert, *Greek religion: Archaic and Classical*, paginanummering ontbreekt

³⁵ Ibidem

³⁶ Ibidem

³⁷ S. G. Cole, *Theoi Megaloi: The cult of the great gods at Samothrace* (Leiden 1984) 26

³⁸ S. G. Cole, *Theoi Megaloi*, 27

In het volgende hoofdstuk, de conclusie, zal ik mijn bevindingen over de drie afzonderlijke cultussen met elkaar vergelijken om een antwoord te kunnen geven op mijn hoofdvraag: *In hoeverre is de stroming van het orphisme te classificeren als een mysteriecultus?*

Conclusie

In deze scriptie heb ik onderzocht in hoeverre het orphisme te classificeren is als een mysteriecultus, aan de hand van twee al eerder als zodanig geclassificeerde stromingen: de Mystериën van Eleusis en de Samothrakische Mystериën. Nu ik de kenmerkende aspecten van deze twee mysteriecultussen in de voorgaande twee hoofdstukken uiteengezet heb, zal ik de hoofdvraag beantwoorden.

Eerst zal ik de uitgelichte aspecten van de Mystериën van Eleusis en de Samothrakische Mystериën kort de revue laten passeren. Daarnaast zal ik deze opvallende elementen vergelijken met de kenmerkende aspecten van het orphisme, die ik in het eerste hoofdstuk beschreven heb. Vervolgens tracht ik om de hoofdvraag op uitgebreide en genuanceerde wijze te beantwoorden.

De Mystериën van Eleusis zijn het gemakkelijkst te classificeren als mysteriecultus en bevatten dan ook veel elementen die typerend zijn. Zo was de initiatierite van zij die ingewijd wilden worden, een centraal aspect van de Mystериën van Eleusis. Het element van geheimhouding was bij deze mysteriecultus van zeer groot belang, waardoor we enigszins in het duister tasten wat betreft de precieze details van deze ritен. Daarnaast is de sterk aanwezige existentiële waarde van de Mystериën van Eleusis in het leven van de ingewijden opvallend. Na het doorlopen van de initiatieriten van deze mysteriën werd het belang van leven en dood overstegen door iets nog existentiëlers: de inwijding in de mysteriecultus van Eleusis. Uit dit besef kwam ook een ander opvallend kenmerk voort: de mate waarin de ingewijden zich verheven voelden boven gewone stervelingen. Ook is het opvallend in welke mate de thematiek van de cultus samenviel met de symboliek van de mythe van Demeter en Persephone: de focus op de eeuwige cyclus van leven en dood kwam overeen met de cyclus van Persephone en de vernieuwing van de seizoenen.

Daarnaast zijn de Mystериën van Eleusis op een zeer specifieke manier dualistisch: de twee godinnen die centraal stonden, de moedergodin Demeter en haar dochter Persephone, werden op twee heel verschillende wijzen aanbeden. Demeter is aards, haast menselijk, en doet een beroep op het menselijke inlevingsvermogen van haar aanbidders. Haar dochter Persephone blijft ontastbaarder, goddelijk, de transcendente kracht die achter de cyclus van leven en dood schuilt. Het laatste opvallende element waar ik aandacht aan besteden heb, is de confrontatie met de onderwereld die een centrale rol speelt in deze mysteriecultus: de *katabasis*. De onderwereld van de Mystериën van Eleusis verhoudt zich tot de wereld der levenden zoals de dood zich tot het leven verhoudt: de één kan niet bestaan zonder de ander en beide zijn ze van belang om de menselijke en aardse cyclus in stand te houden.

In hoeverre komen de kenmerkende aspecten van de Mystериën van Eleusis overeen met het orphisme? Er zijn dadelijk enkele opvallende overeenkomsten aan te wijzen: net als bij de Mystериën van Eleusis was de initiatierite van het orphisme van een bepalend bindend belang. De ingewijden werden ook bij het orphisme als vastbestaande groep aan elkaar verbonden door middel van deze ritен. Deze verbondenheid reikte zelfs tot na de dood, zoals de orphistische grafvoorschriften aantoonde. Een andere overeenkomst is de basis waar beide cultussen op gebouwd zijn: een mythisch verhaal waarin de tragiek van een confrontatie met de onderwereld de hoofdrol speelt. Deze symboliek werkt bij beide religieuze stromingen ook zichtbaar door in hun gedachtegoed, waarin de cyclus van leven, dood en wedergeboorte centraal stond. Typerend is ook hoe de ingewijden van deze twee cultussen een kenmerkende kalmte ten opzichte van de dood ervoeren: de cultus waarin ze ingewijd waren schonk ze het vertrouwen in een leven na de dood en mogelijk zelfs zekere air van superioriteit jegens de niet-geïnitieerden. Kortom, de centrale elementen van het orphisme en de Mystериën van Eleusis vertonen opvallende overeenkomsten.

Ook de Samothrakische Mystериën zijn al eerder geclassificeerd als mysteriecultus. Eén van de meest kenmerkende elementen van deze cultus is de pre-Griekse origine, waardoor de Samothrakische goden lastiger thuis te brengen zijn dan de goden en godinnen die binnen de Mystериën van Eleusis en het orphisme aanbeden werden. Daarnaast waren de initiatieriten wederom bij deze mysteriecultus van een moeilijk te onderschatten belang. Over deze inwijdingen, die uit twee stadia bestonden, is meer bekend dan over die van de andere twee onderzochte cultussen. De Samothrakische Mystериën zijn gebaseerd op een mythisch verhaal over de dochter van Atlas, Elektra, en haar drie kinderen. Eén van haar zonen, Dadanos, overleeft een hachelijke zeevaart na fratricide te hebben gepleegd, waarna inwijding in de Samothrakische Mystериën bescherming tegen de verdrinkingsdood biedt. Ook deze thematiek is sterk gebaseerd op de symboliek van de ontstaansmythe. De cultus aanbidt een eclecticische mix van goden, waar wegens de pre-Griekse origine weinig over bekend is.

Wat zijn de gelijkenissen tussen de Samothrakische Mystериën en het orphisme? Wederom zijn de initiatieriten aan te wijzen als opvallende overeenkomst. Daarnaast zijn ook de Samothrakische Mystериën gebaseerd op een mythisch verhaal waar een zeker element van tragiek in schuilt, al bevat deze mythe geen *katabasis*. Ook pretendeert deze mysteriecultus geen inwijding te bieden in de cyclus van leven en dood, noch beloven de Samothrakische Mystериën zijn ingewijden enige vorm van wedergeboorte. Deze cultus bood slechts een concrete bescherming tegen dood op zee. Er is weinig overeenkomst aan te wijzen in de religieuze inhoud van de twee stromingen: de pre-Griekse elementen van de Samothrakische Mystериën verwijderden deze cultus in dat opzicht van het orphisme en de Mystериën van Eleusis.

Dan rest de vraag: in hoeverre is het orphisme te classificeren als mysteriecultus? Na bestudering van het orphisme en de twee mysteriecultussen, de Mystериën van Eleusis en de Samothrakische Mystериën, durf ik me aan een antwoord te wagen. Het orphisme vertoont opvallende overeenkomsten met voornamelijk de Mystериën van Eleusis en op een basaler niveau ook met de Samothrakische Mystериën, en is dus te classificeren als mysteriecultus. De meest opvallende gelijkenis is mijns inziens de *katabasis*, de confrontatie met de onderwereld, die het orphisme en de Mystериën van Eleusis beide delen. Deze *katabasis* in de mythen houdt niet slechts een confrontatie met de dood in, maar een diepe waardering voor de cyclus van leven, dood en wedergeboorte. Zoals Walter Burkert stelde in zijn boek *Greek Religion: Archaic and Classical: ... mysteries began to feed the hopes of individuals with universal speculation and sought to overcome the chilling isolation of man in death...*³⁹

Als de belangrijkste functie van een mysteriecultus inderdaad het overwinnen van angst voor de dood is, door een glimp te bieden op de cyclus van leven en dood en de eeuwige wedergeboorte, dan is het orphisme zonder twijfel als zodanig te classificeren.

³⁹ W. Burkert, *Greek religion: Archaic and Classical*, paginanummering ontbreekt

Literatuurlijst

Boeken

Agha-Jaffer, T., *Demeter and Persephone: Lessons from a myth* (Jefferson 2002)

Burkert, W., *Greek religion: Archaic and Classical* (1985, Oxford)

Cole, S. G., *Theoi Megaloi: The cult of the great gods at Samothrace* (Leiden 1984)

Dowden, K., e.a., *A companion to Greek mythology* (Chichester, 2011)

Edmonds III, R. G., *Redefining Ancient Orphism, a study in Greek religion* (Cambridge 2013)

Herrero de Jáuregui, M., *Orphism and Christianity in Late Antiquity*, (New York 2010)

Johnson, S. I., *Religions of the ancient world: a guide* (Harvard 2004)

Kerényi, K., *Eleusis: Archetypal image of mother and daughter* (New York 1967)

Meyer, M. W., *The ancient mysteries: a sourcebook of sacred texts* (Philadelphia, 1999)

Powell, A., *The Greek World* (New York 2003)

Websites

Kooiman, J., 'Orpheo als Soestdijks natuurspektakel',
<http://www.operamagazine.nl/featured/12267/orfeo-als-soestdijks-natuurspektakel/> (versie 8 juni 2011)

'Georgica, vierde boek: Orpheus en Eurydice', <http://www.tradupolis.be/vertalingen/latijn/28-vergilius/vergilius-404/index.php> (3 juni 2015)

'The Orphic Hymns 1-40' <http://www.theoi.com/Text/OrphicHymns1.html> (3 juni 2015)